

СЕКЦІЯ 9 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13

ЮРИДИЧНА ПІДСТАВА КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Білокін Р.М., к. ю. н.,
здобувач кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

Статтю присвячено дослідженню юридичної підстави кримінальної процесуальної відповідальності з урахуванням структурних елементів кримінальної процесуальної норми. Проаналізовано кримінальне процесуальне законодавство України щодо закріплення кримінальних процесуальних правопорушень та відповідальності за їх здійснення.

Ключові слова: *норми кримінального процесуального права, санкція, кримінальне процесуальне правопорушення, кримінальна процесуальна відповідальність.*

Статья посвящена исследованию юридического основания уголовной процессуальной ответственности с учетом структурных элементов уголовной процессуальной нормы. Проанализировано уголовное процессуальное законодательство Украины относительно закрепления уголовных процессуальных правонарушений и ответственности за их совершение.

Ключевые слова: *нормы уголовного процессуального права, санкция, уголовное процессуальное правонарушение, уголовная процессуальная ответственность.*

Bilokin R.M. THE LEGAL BASIS OF PROCEDURAL CRIMINAL LIABILITY

The article is dedicated to investigate the legal grounds of criminal procedural responsibility in terms of structural elements of the criminal procedural regulation. The criminal procedural legislation of Ukraine concerning the consolidation of procedural criminal offenses and liability for their commitment has been analyzed.

Key words: *rules of criminal procedure law, sanction, criminal procedural violation, criminal procedural liability.*

Вступ. Кримінальна процесуальна відповідальність виникає та застосовується за певних підстав, якими є норма права, факт вчинення протиправного діяння та наявність рішення про застосування заходів процесуальної відповідальності. Підстави відповідальності обумовлюють законність та обґрунтованість застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності, в основі яких лежить можливість застосування примусу. А тому підстави застосування кримінальної процесуальної відповідальності потребують детального аналізу та дослідження.

Стан дослідження. Окремі питання підстав застосування кримінальної процесуальної відповідальності досліджували такі вітчизняні вчені-процесуалісти: І.В. Бабій, Л.В. Гаврилюк, І.М. Лукіна, А.М. Падалка, В.В. Рожнова, В.Д. Чабанюк, Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло. Проте у працях вищевказаних науковців питання підстав кримінальної процесуальної відповідальності досліджувалося лише фрагментарно, що не дозволило всебічно та повно дослідити цю проблему.

Метою статті є дослідження юридичної підстави кримінальної процесуальної відповідальності з урахуванням характеристики структурних елементів кримінальної процесуальної норми; аналіз положень Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України щодо закріплення кримінальних процесуаль-

них правопорушень та відповідальності за їх здійснення.

Виклад основного матеріалу. Підстава кримінальної процесуальної відповідальності – це комплексне поняття, яке складається із сукупності юридичної, фактичної та процесуальної підстави. На рівні теорії права нормативною (правовою, юридичною) підставою відповідальності прийнято вважати наявність норми права, що прямо передбачає склад правопорушення, відповідні види і заходи юридичної відповідальності та інші умови, необхідні для їх практичної реалізації (уповноважені суб'єкти застосування заходів юридичної відповідальності, належні процедури та ін.) [1, с. 230].

Серед процесуалістів загальноприйнятим є твердження про те, що юридичною підставою кримінальної процесуальної відповідальності є норми кримінального процесуального права, які визначають вид і обсяг (міру) кримінальної процесуальної відповідальності. Так, П.С. Елькінд відмічає, що юридичною підставою застосування кримінальної процесуальної відповідальності є норми кримінального процесуального права, які передбачають як обов'язок (в диспозиції), так і міру відповідальності (в санкції) за порушення відповідного правового обов'язку [2, с. 99].

Разом з цим, на думку Л.В. Гаврилюк, до юридичних підстав кримінальної процесуаль-

ної відповідальності слід відносити «санкції норм кримінально-процесуального права, які передбачають заходи кримінально-процесуальної відповідальності, й констатування посадовими особами (начальником слідчого відділу, прокурором і суддею) у процесуальному документі виявлених порушень слідчим норм кримінально-процесуального права...» [3, с. 12–13].

У зв'язку з цим виникає питання: чи всі елементи кримінальної процесуальної норми є структурними елементами юридичної підстави кримінальної процесуальної відповідальності? Адже одні вчені стверджують, що юридична підстава кримінальної процесуальної відповідальності – це лише санкція кримінальної процесуальної норми, інші вважають, що підстава кримінальної процесуальної відповідальності закріплена в диспозиції та санкції кримінальних процесуальних норм, існує також твердження про те, що норма процесуальної відповідальності складається із гіпотези, диспозиції та санкції [4, с. 19].

В теорії кримінального процесу загальноприйнятими є твердження про те, що хоча «структура кримінальної процесуальної норми не завжди очевидна. Але, як і норми інших галузей права, вона складається з таких елементів – гіпотези, диспозиції та санкції» [5, с. 26]. При цьому «гіпотеза вказує умови, за яких діє правова норма, диспозиція – саме правило поведінки, а санкція – наслідки невиконання цього правила» [6, с. 48]. При цьому Ю.М. Грошевий відмічає, що «гіпотези та диспозиції кримінальних процесуальних норм визначають умови і правила поведінки учасників кримінальної процесуальної діяльності під час виконання процесуальних дій» [6, с. 49]. Зокрема, у гіпотезі норми кримінальної процесуальної відповідальності закріплюються фактичні підстави, наявність яких є умовою її реалізації, а у диспозиції – фактичні дії суб'єктів кримінального провадження щодо реалізації процесуальних повноважень. Так, положення ст. 180 КПК України «Особиста порука» можна трактувати наступним чином: якщо особа є особистим поручителем (гіпотеза), то вона зобов'язана забезпечити виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків та за необхідності доставити його до органу досудового розслідування чи в суд на першу про те вимогу (диспозиція).

Слід зазначити, що особливістю диспозиції норми кримінальної процесуальної відповідальності є те, що вона має бути зобов'язального характеру. Тобто для кримінальної процесуальної відповідальності важливо, щоб у диспозиції закріплювалося правило імперативного (зобов'язуючого) характеру. Адже до суб'єкта кримінальних процесуальних правовідносин не можна застосувати заходи відповідальності у разі нереалізації ним своїх кримінальних процесуальних прав. Зокрема, про це зазначалося у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Луценко проти України», де в ч. 69 вказано, що ознайомлення з матеріалами справи є правом обвинуваченого, а не його обов'язком, а тому не може

бути підставою для зміни запобіжного заходу підписки про невиїзд на взяття під варту [7].

Якщо серед вчених і є певні дискусії щодо віднесення гіпотези чи диспозиції до структурних елементів юридичної підстави кримінальної процесуальної відповідальності, то ні у кого із науковців немає заперечень щодо визнання санкції кримінальної процесуальної норми обов'язковим елементом кримінальної процесуальної відповідальності.

Адже санкція норми процесуальної відповідальності визначає несприятливі наслідки для учасника кримінального провадження, які настануть у разі невиконання чи неналежного виконання ним обов'язків, визначених у диспозиції кримінальної процесуальної норми. Так, у ч. 5 ст. 180 КПК України вказано, що у разі невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань на нього накладається грошове стягнення в розмірі: 1) у провадженні щодо кримінального правопорушення, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше трьох років, або інше, більш м'яке покарання, – від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати; 2) у провадженні щодо злочину, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років, – від п'яти до десяти розмірів мінімальної заробітної плати [8].

Таким чином, санкція кримінальної процесуальної норми визначає заходи примусу, які будуть застосовані у разі невиконання чи неналежного виконання кримінального процесуального обов'язку, визначеного у диспозиції норми кримінального процесуального закону.

Слід відмітити, що норми кримінального процесуального права вчені умовно поділяють на охоронні та регулятивні. Саме «охоронні норми спрямовані на регламентацію кримінальної процесуальної відповідальності» [6, с. 49]. Втім, переважна більшість кримінальних процесуальних норм є регулятивними. Адже кримінальне процесуальне право – це сукупність правових норм, що регламентують порядок діяльності суб'єктів кримінального процесу з приводу досягнення завдань кримінального провадження. І лише у разі невиконання суб'єктами кримінального провадження приписів кримінального процесуального законодавства до них будуть застосовуватися заходи кримінальної процесуальної відповідальності.

Таким чином, юридична підстава кримінальної процесуальної відповідальності є первинним елементом у структурі підстав кримінальної процесуальної відповідальності. Юридична (правова, формальна) підстава кримінальної процесуальної відповідальності – це кримінальна процесуальна норма, в якій закріплено процесуальні обов'язки (повноваження) суб'єкта кримінального процесуальних правовідносин, порядок їх виконання та заходи відповідальності за їх невиконання чи неналежне виконання. Норма кримінальної процесуальної відповідальності (як і інші норми права) складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Зокрема, ч. 2 ст. 179 КПК України можна зобразити у такому вигляді: якщо

до підозрюваного, обвинуваченого застосовано особисте зобов'язання у якості запобіжного заходу (гіпотеза), то в разі невиконання покладених на нього обов'язків (диспозиція) до підозрюваного, обвинуваченого може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення в розмірі від 0,25 розміру мінімальної заробітної плати до 2 розмірів мінімальної заробітної плати (санкція).

Слід звернути увагу на те, що для норм кримінальної процесуальної відповідальності властивими є такі загальні ознаки правових норм, як системність, загальнообов'язковість, формальна визначеність та можливість застосування заходів державного примусу.

Для нашого дослідження особливий інтерес становить системність кримінальних процесуальних норм, яка означає, що приписи кримінального процесуального права – це не сукупність окремих норм, а система, де всі елементи взаємопов'язані та узгоджені. Зокрема, Ю.М. Грошевий зауважує, що санкції кримінальних процесуальних норм досить часто «не вказуються у тій статті процесуального закону, де викладена диспозиція. Проте вони обов'язково містяться в процесуальному законі» [6, с. 49].

Аналіз норм КПК України свідчить, що під час регламентації кримінальної процесуальної відповідальності законодавець досить часто використовує узагальнені та оцінні терміни. Так, В.Д. Чабанюк відмічає, що у кримінальному процесуальному законі вживаються такі оціночні словосполучення, як «незаконні дії і рішення», «порушення закону», «порушення вимог кодексу», «істотне порушення вимог кримінально-процесуального закону», що на його думку є однобічною характеристикою правопорушень, адже вказує лише на їх протиправність і залишає поза увагою інші структурні елементи складу правопорушень [9, с. 3].

У зв'язку з цим дослідники проблеми кримінальної процесуальної відповідальності пропонують закріпити у КПК чіткий перелік всіх можливих кримінальних процесуальних правопорушень та прив'язаних до конкретизованих санкцій. Так, С.Г. Ольков стверджує, що всі кримінальні процесуальні правопорушення у вигляді їх теоретичних моделей повинні бути закріплені в законі і викладені в окремому переліку кримінальних процесуальних правопорушень [10, с. 126]. Вчений наполягає на тому, що тільки те, що прямо визначається законом правопорушенням, може спричиняти юридичну відповідальність будь-якого виду без будь-яких, навіть найнезначних винятків [10, с. 89].

Аналіз норм КПК України свідчить про закріплення конкретних складів кримінальних процесуальних правопорушень та відповідальності за їх здійснення у таких нормах:

– ст. 72 КПК України, де вказано, що у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні;

– ст. 139 КПК України, яка передбачає, що якщо підозрюваний, обвинувачений, свідок,

потерпілий, цивільний відповідач, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, який був у встановленому КПК порядку викликаний, не з'явився без поважних причин або не повідомив про причини свого неприбуття, на нього накладається грошове стягнення у розмірі: від 0,25 до 0,5 розміру мінімальної заробітної плати – у випадку неприбуття на виклик слідчого, прокурора; від 0,5 до 2 розмірів мінімальної заробітної плати – у випадку неприбуття на виклик слідчого судді, суду;

– ч. 1 ст. 330 КПК, де передбачено, що якщо обвинувачений порушує порядок у залі судового засідання або не підкоряється розпорядженням головуєчого у судовому засіданні, останній попереджає обвинуваченого про те, що в разі повторення ним зазначених дій його буде видалено із зали судового засідання. При повторному порушенні обвинуваченим порядку судового засідання він може бути видалений за ухвалою суду із зали засідання тимчасово або на весь час судового розгляду.

При цьому слід звернути увагу на те, що КПК України визначає відповідальність не в усіх випадках невиконання кримінальних процесуальних обов'язків. Так, у ч. 5 ст. 40 КПК України визначено, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого. Втім, відповідальності за невиконання цього обов'язку ні в КПК України, ні в інших законах України не визначено. Зокрема, в Кодексі України про адміністративні правопорушення є норми, які передбачають відповідальність за «Ухилення від виконання законних вимог прокурора» (ст. 185-8), «Невиконання законних вимог посадових осіб Національного антикорупційного бюро України» (ст. 185-13). Втім, закріплення відповідальності за невиконання учасниками провадження законних вимог та процесуальних рішень слідчого не містить ні КПК України, ні Кодекс України про адміністративні правопорушення.

У зв'язку з цим, ще за часів дії КПК 1960 року В.В. Рожнова пропонувала доповнити законодавство положенням про «відповідальність за невиконання постанов і законних розпоряджень слідчого, порушення порядку проведення слідчих дій, умисне перешкодження проведенню розслідування» [11, с. 6]. Втім, під час прийняття нового КПК України такі пропозиції не були враховані. А тому вважаємо, що запропоновані доповнення до КПК України є актуальними і на сьогоднішній день.

Враховуючи вищевикладене, пропонуємо ч. 5 ст. 40 КПК України доповнити другим абзацом наступного змісту: «У разі невиконання цими особами законних вимог та процесуальних рішень слідчого на них накладається грошове стягнення у розмірі ...».

Слід звернути увагу на те, що особливістю закріплення у кримінальному процесуальному законодавстві кримінальних процесуальних правопорушень є те, що вони досить часто формулюються не у конкретних складах, як це має місце у Кримінальному кодексі Укра-

їни чи в Кодексі України про адміністративні правопорушення, а конструюються із положень КПК України, які є узагальненнями. Таке нормативне закріплення правопорушень притаманне не лише для кримінального процесуального права. Зокрема М.В. Вітрук зазначає, що особливістю нормативно-правової характеристики (опису) конституційних порушень (деліктів) також є те, що вони, як правило, не формулюються у вигляді конкретних складів, а конструюються, «виводяться» із конституційних положень, що мають високий ступінь узагальнення і абстракції [1, с. 106].

У кримінальному процесі такий підхід характеристики процесуальних порушень обумовлений тим, що у КПК, як вірно відзначає В.С. Вепрев, відсутня об'єктивна можливість закріплення всіх випадків і проявів негативної поведінки. При цьому ступінь узагальнення ознак і елементів правопорушення різна [12, с. 18].

Аналіз норм КПК України до узагальнених характеристик процесуальних порушень дозволяє віднести наступні:

– ст. 87 КПК України визначає, що докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, визнаються судом недопустимими;

– ст. 409 КПК України передбачає, що істотне порушення вимог кримінального процесуального закону є підставою для скасування або зміни судового рішення судом апеляційної інстанції;

– у ст. 438 КПК України вказано, що істотне порушення вимог кримінального процесуального закону є підставою для скасування або зміни судового рішення судом касаційної інстанції.

Разом з цим, закріплення у КПК України складів кримінальних процесуальних правопорушень ще не гарантує реалізацію кримінальної процесуальної відповідальності. Притягнення особи до кримінальної процесуальної відповідальності потребує закріплення в кримінальному процесуальному законодавстві не лише кримінальних процесуальних правопорушень, а й визначення процедури реалізації такої відповідальності.

Так, у КПК України містяться норми, які закріплюють процедуру застосування окремих заходів кримінальної процесуальної відповідальності. Зокрема, така узагальнена процедура закріплена у гл. 12 КПК України, де визначено загальний порядок накладення грошового стягнення в межах кримінального провадження (ст. ст. 144–147 КПК України).

Втім, слід пам'ятати, що важливим є не лише наявність визначеної законом процедури застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності, а й дотримання вимог законодавства щодо порядку застосування цих заходів. А тому вчені цілком справедливо звертають увагу на те, що процесуальна відповідальність можлива лише на підставі закону, у встановлених ним межах, та при умові дотримання процесуальних гарантій законності та обґрунтованості такої відповідальності [2, с. 99].

Висновки. Аналіз норм кримінального процесуального законодавства та науко-

вих праць вчених-процесуалістів дозволяє стверджувати, що юридична підстава кримінальної процесуальної відповідальності – це кримінальна процесуальна норма, яка є первинним елементом в структурі підстав кримінальної процесуальної відповідальності, де закріплено склади протиправних діянь та процедура застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності. Норма кримінальної процесуальної відповідальності (як і інші норми права) складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Особливістю диспозиції норми кримінальної процесуальної відповідальності є те, що вона має бути зобов'язального характеру. Для кримінального процесуального законодавства притаманним є те, що склади кримінальних процесуальних правопорушень можуть бути як узагальнені, так і конкретизовані.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вітрук Н.В. Общая теория юридической ответственности: монография / Н.В. Вітрук. – М.: РАП, 2008. – 324 с.
2. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Элькин. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 143 с.
3. Гаврилюк Л.В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Л.В. Гаврилюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ – К., 2009. – 20 с.
4. Чукова Е.В. Понятие, основания и виды процессуальной ответственности: Теоретический аспект: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Е.В. Чукова. – Краснодар, 2009. – 26 с.
5. Удалова Л.Д. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях: [навч. посіб.] / [Л.Д. Удалова, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, О.Ю. Хабло, О.В. Римарчук]; – 4-те вид., перероб. і доповн. – К.: КНТ, 2016. – 269 с.
6. Тацій В.Я. Кримінальний процес: [підручник] / [В.Я. Тацій, Ю.М. Грошевий, А.Р. Туманянц та ін.]; – Х.: Право, 2013. – 824 с.
7. Справа «Луценко проти України» (Заява № 6492/11) Рішення Європейського суду з прав людини від 3 липня 2012 року (остаточне 19/11/2012) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_852.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
9. Чабанюк В.Д. Кримінально-процесуальні правопорушення в досудовому провадженні та відповідальність за їх вчинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.Д. Чабанюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ – К., 2009. – 18 с.
10. Ольков С. Г. Уголовно-процесуальные правонарушения в российском судопроизводстве: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / С.Г. Ольков; Юридический институт МВД России. – Тюмень, 1994. – 395 с.
11. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.В. Рожнова; Національна академія внутрішніх справ України. – Київ., 2003. – 17 с.
12. Вепрев В.С. Основания уголовно-процессуальной ответственности: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В.С. Вепрев; – Челябинск, 2006. – 22 с.